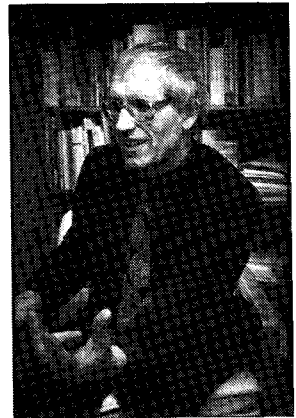

Interview met prof.dr. Adolf Hampel

Religieuze achtergronden bij het nationaliteitenvraagstuk

(foto: Hans Hordijk)

Wie zijn begrip uitspreekt voor de situatie waarin Gorbatsjow verkeert, is mede verantwoordelijk voor de gewelddaden die in dat kader kunnen volgen. De democratisering is niet geslaagd in landen met een orthodoxe achtergrond. De erfenissen van Rome en van Byzantium spelen nog steeds een wezenlijke rol bij de achtergrond van het nationaliteitenvraagstuk.

Halverwege het werelddeel loopt de scheidslijn tussen West- en Oost-Europa. Tussen de wereld van het Latijnse en van het Oosterse christendom. Soms valt die lijn samen met landsgrenzen. In enige gevallen loopt hij dwars door een staat, zoals in Joegoslavië. Daar zijn orthodoxe deelrepublieken zoals Servië, Macedonië, Montenegro. En er zijn volledig katholieke republieken zoals Kroatië en Slowenië. De Sowjet Unie heeft dank zij de landwinst van het Stalin-Hitler Pact van 1939 en als resultaat van de besprekingen van Jalta en Potsdam na de Tweede Wereldoorlog aan haar Westgrens aanzienlijke gebieden erbij gekregen. Juist daar was het Westers christendom overwegend. Het vraagstuk van de onderlinge verhouding van volken in Midden- en Oost-Europa is de afgelopen maanden steeds nijpender geworden. Om de problematiek te gaan begrijpen is inzicht in de godsdienstige achtergrond van de betrokken mensen onontbeerlijk.

Deze heeft namelijk ook een bepalende rol gespeeld bij de vorming van de verschillende politieke culturen.

De redactie van Christen Democratische Verkenningen spreekt daarom met prof. dr. Adolf Hampel, professor in de Oost-europese kerkgeschiedenis aan de Universiteit van Giessen. Professor Hampel is half februari als gast van oud-redactielid dr. K.J. Hahn in Nederland. Hij reist regelmatig naar Oost-Europa, van Litouwen tot Georgië, kent de kerkelijke leiders daar en was najaar 1990 op uitnodiging van mevrouw Kasimiera Prunskiene, toen nog minister-president, in Litouwen en de andere Baltische landen. Professor Hampel: 'In de gebieden waar Westers christendom overweegt zijn de afgelopen jaren, in vrije of gedeeltelijk vrije verkiezingen, de communistische partijen uit de macht verdreven: Estland, Letland, Litouwen, Polen, Tsjecho-Slowakije, Hongarije, Kroatië en Slowenië. De landen daarentegen die hun godsdienst vanuit Byzantium ontvangen hebben is het tot dusverre niet gelukt met vrije verkiezingen de communisten te onttronen. Dat geldt voor de Russische Federatie, voor de Oekraïne, Wit Rusland, Roemenië, Bulgarije, Servië en Montenegro.'

Prof. dr. Adolf Hampel is professor in de Oosteuropese kerkgeschiedenis aan de Universiteit van Giessen.

Hampel maakt hierbij geen onderscheid tussen de protestantse en de katholieke christenen. 'Deze komen in de tegenstelling waar het hierover gaat beide uit de Latijnse sfeer. De protestantse en de katholieke landen kan men als gemeenschapselijkheid beschouwen in vergelijking met de Byzantijns-orthodoxen. Waar het de geloofsinhoud betreft liggen de orthodoxe kerken en de rooms-katholieke kerken elkaar evenwel nabij. Daar zijn, zo kan men zeggen, geen kerkscheidende verschillen, met uitzondering dan van de erkenning van de positie van de Paus. Maar dit probleem wordt door oecumenici meer gezien als kerk-organisatorische vraag dan als een vraag betreffende de inhoud van het geloof. Maar wanneer we bezien welke invloed de godsdienstige tradities hebben op de ontwikkeling van politiek en maatschappij, dan blijkt er een aanzienlijk onderscheid te zijn, dat tot in de tegenwoordige politieke ontwikkelingen doorwerkt. En dat betreft de verhouding tussen kerk en staat.'

Kerk en staat

In de verhoudingen tussen kerk en staat vallen ten eerste verschillen op in de geografische nabijheid van beide polen. Volgens professor Hampel lag in het Westen het kerkelijke centrum ver weg van de wereldlijke centra van macht. Tussen Rome en de residentie van de Duitse keizer, of Parijs was een grote afstand. Terwijl daarentegen de Byzantijnse hiërarchie, in Byzantium en later in Moskou altijd direct in de nabijheid van de wereldlijke heersers zetelde. Mede daardoor hadden de laatsten de kerk veel beter in de greep en konden zij haar voor hun politieke doeleinden inzetten. Ons is deze situatie in het Westen niet helemaal onbekend. De Franse koningen hebben bijvoorbeeld ook geprobeerd de Paus dichterbij te krijgen, naar Avignon, waar deze zeventig jaar lang verbleef. Maar dat was een uitzonderingstoestand. Want vele persoonlijkheden uit de kerkelijke wereld drongen erop aan dat de

Paus naar Rome zou terugkeren om vandaaruit zijn functies uit te oefenen. Deze historische achtergronden zijn al in de vorige eeuw door Russische godsdienstfilosofen te berde gebracht.

Ten tweede valt het professor Hampel op dat in het Westen dikwijls conflicten voorkwamen tussen kerkelijke en wereldlijke leiders. Daardoor werd de kerk tegen wil en dank gedwongen zelfstandig te zijn. De bisschop van Rome was zelf verantwoordelijk voor de oplossing van alle vragen die op hem afkwamen, ook de onaangename. Hij werd niet beschermd door de wereldlijke overheid, maar moest zelf voor zijn eigen landsverdediging zorgen. Hij kreeg daardoor ook een veel grotere handelingsruimte dan zijn Oosterse collega's. En hij verdedigde zijn zelfstandigheid tegenover de wereldlijke macht altijd fervent en soms heerszuchtig. Vanuit historisch oogpunt kwam dat de maatschappelijke differentiatie ten goede. Hampel noemt de maatschappijstructuur in het Oosten monolithisch. En die in het Westen dank zij deze deling van geestelijke en wereldlijke macht dualistisch. Op basis daarvan is daar later een pluralistische maatschappijstructuur gegroeid. Hampel: 'Op grond hiervan durf

---

Het pausdom is – zijns ondanks – een democratie bevorderende factor

---

ik te beweren dat het pausdom een democratie bevorderende factor is. Ik wil daar meteen aan toevoegen dat het helemaal niet 's-Pausen bedoeling is geweest de

democratie te bevorderen. Maar alleen al de factor van zijn zelfstandigheid ten opzichte van de wereldlijke macht heeft deze differentiatie van de samenleving tot stand gebracht. De Reformatie was een verdere stap op deze weg. Het is opmerkelijk dat een Reformatie of kerkscheuring in het Oosten niet is voorgekomen. Niet omdat er geen verschillen van mening waren, maar omdat opponerende kerkelijke krachten ten gevolge van de monolitische toestand van de samenleving zich nooit een legitieme positie konden verwerven.'

Er vonden in de Oosters-christelijke wereld wel afscheidingen plaats, maar deze waren nauw verbonden met de groei en bewustwording van de verschillende volken. Dat waren etnisch bepaalde afscheidingen. En de zo gevormde naties bleven ieder op zich weer monolitische samenlevingen. De geloofsverschillen met de zogenaamde oud-katholieken in de Oekraïne, die hun kerk onder het gezag van Rome plaatsten, kregen nooit enige legitimiteit, omdat de structuur van de samenleving en de kerkelijke top dat totaal niet toeliet. Zij moesten, als ze wilden voortbestaan, ondergronds gaan. De Westelijke samenleving was veel meer gewend geraakt aan meningsverschillen en conflicten. Hier heeft zich de Reformatie toch, zij het na de nodige oorlogen, een vaste plaats verworven. Dat heeft tot een nog verdergaande differentiatie van de samenleving bijgedragen. Aldus spreekt professor Hampel van structurele verschillen tussen de samenlevingen van West en Oost, die door kerkelijke tradities bepaald zijn. Die werken door tot in de huidige tijd. Want het monoliete karakter van de moderne samenleving is door de Russische Revolutie niet opgeheven, maar onder een andere noemer komen te staan.

Professor Hampel: 'De symbiose van kerk en staat werd in Rusland een perverse, toen aan de top van de staat een atheïstische macht kwam. De atheïstische Bolsjewistische macht moest echter al snel vaststellen dat zij de kerk niet in één klap

liquideren en vernietigen kon. Want dat was wel haar doel, zo blijkt uit een geheime brief van Lenin. In deze brief stond: 'Hoe meer geestelijken het ons lukt om neer te schieten, des te beter is het.' Deze geheime brief van Lenin is onlangs in de Sowjet Unie gepubliceerd, hetgeen voor geweldige opschudding zorgde, omdat de figuur van Lenin nog altijd met iets van heiligheid omgeven was. In dat opzicht was Stalin echter alleen maar de voortzetting van Lenin. Men verricht naar mijn mening maar half werk als men alleen uit is op de-stalinisering en meent dat men zich een de-leninisering kan besparen.

'Lenin heeft, tegen zijn zin, moeten vaststellen dat een kerk zich niet in één klap laat liquideren. Dat betekende dat hij het tsaristische kerkenregiment weer moest overnemen en de kerk ondergeschikt maakte aan het nieuwe regime. De vorm waarin dat gebeurde veranderde toen Stalin zich aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog gedwongen zag alle patriotische krachten te mobiliseren. Daarbij greep hij ook terug op de steun van de orthodoxe kerk. De Sowjet-macht ging een overeenkomst aan met de Russisch-orthodoxe kerk. Zij kreeg opnieuw enige ruimte voor eigen activiteiten. Zo werden een paar priesterseminaries heropgericht, een geestelijke academie in Zagorsk, en één in Leningrad, en een kerkelijk tijdschrift. Dat waren de minimale vereisten voor het voortbestaan van het kerkelijke leven, die als 'oorlogsconcessies' door Stalin aan de kerk verleend werden. Na de oorlog bleven deze behouden tot Chroestjow in het kader van de de-stalinisering ook de 'illegitieme privileges', die Stalin aan de kerk gegeven had, veroordeelde en weer afschafte. De overigens zo met liberale opvattingen verbonden Chroestjow speelde op het terrein van kerkpolitiek eigenlijk een repressieve rol. Tijdens zijn regeringstijd werd het institutionele kerkelijke bestand gehalveerd. Bij zijn machtsovername waren er ongeveer 15.000 kerken in functie, bij zijn aftreden waren er nog maar 8.000.

Bij zijn aantreden waren er acht priesteropleidingen, aan het einde waren er nog maar drie. Eenzelfde verhaal gaat op voor het aantal kloosters. Brezjnev zette dit beleid min of meer voort, hetgeen leidde tot verdere verliezen voor de kerk. De enige keer ten goede onder Brezjnev was dat er geen stormachtige repressie meer was, maar deze werd wel op een spaarvlammetje warm gehouden.¹

De echte ommekeer kwam, volgens professor Hampel door de *glasnost* en *perestrojka* van Gorbatsjow. De oorzaak daarvan was overigens ook niet de overtuiging van Gorbatsjow dat er gewetensvrijheid of godsdienstvrijheid zou moeten zijn, zoals die in het Westen gegarandeerd worden. De drijfveer voor hem was het inzicht dat er in de economie niets in goede zin zou veranderen als de Sowjet Unie niet zou breken met het oude systeem van leugens, onderdrukking van ieder initiatief. Gorbatsjow wil de cynische paradoxen van het Sowjet-systeem doorbreken. Hampel: 'Wij hebben in de Sowjet Unie geen werkloosheid, maar niemand doet iets ... Niemand doet iets, maar aan het plan wordt meer dan voldaan ... Aan het plan wordt meer dan voldaan, maar er is niets te koop ... Er is niets te koop, maar men kan alles wel ergens vandaan halen op de zwarte markt ... Men kan alles wel ergens vandaan halen, maar de mensen zijn ontevreden ... De mensen zijn ontevreden, maar niemand protesteert ... *Glasnost* begon uit economische overwegingen. Maar het is gebleken dat het veel eenvoudiger is een paar beperkingen op te heffen dan de winkelschappen vol te krijgen. Dat wil zeggen dat *glasnost* juist op dit gebied de grootste vooruitgang heeft geboekt, waar het niet Gorbatsjows bedoeling was: op geestelijk en intellectueel gebied, op het terrein van de publieke uitingsmogelijkheden. En met name op religieus gebied is een grote vrijheid tot stand gekomen.'

Kerk en natie

Een van de kenmerken van de wereld van

de orthodoxie is de hechte binding van de kerk aan de natie. Dat is een belangrijke factor in het nationaliteitsvraagstuk in Europa. De natie wil een eigen kerk hebben die onafhankelijk, in de orthodoxe terminologie 'autocefaal' is. Dat wil zeggen met een eigen hoofd. En die buiten haar grenzen alleen maar een ere-voorzitter erkent in de patriarch van Constantinopel. Dit verschijnsel heeft zich voorgedaan bij de Oostslavische volken en bij de volken op de Balkan. De verbinding met het volk gaat, aldus professor Hampel, terug naar de oorsprong van de orthodoxe kerk: zij was van begin af aan erop uit enerzijds haar vorsten en later tsaren tot de strijd tegen de vijanden van buiten aan te moedigen. Maar aan de andere kant beoogde zij onder alle omstandigheden een burgeroorlog, een strijd tussen delen van het volk onderling, te vermijden. Er is in de orthodoxe traditie dus een sterke inzet voor harmonie naar binnen en een grote bereidheid tot afweer naar buiten. De symbolische figuren voor deze verhouding zijn twee heilige vorsten Boris en Gleb, die door hun machtsbeluste broer vermoord werden en zich ook lieten vermoorden om een burgeroorlog te vermijden. Zij worden als de heilige verdragers van leed geëerd. Deze houding is tot in de recente geschiedenis waar te nemen: de Russisch-orthodoxe kerk heeft met grote overtuiging en grote inzet alle krachten verzameld om de vreemde dictator Hitler af te houden. Maar zij heeft nauwelijks iets ondernomen om tegen de eigen dictator een oppositie of om tenminste een kristallisatiepunt van oppositie te vormen. Deze verhouding Hitler-Stalin-Russisch-orthodoxe kerk is een afspiegeling van het traditionele harmoniestreven naar binnen en afweer naar buiten. Dat maakt het begrijpelijk waarom de Russisch-orthodoxe kerk in de Tweede Wereldoorlog een pantserbrigade uitrustte en tegelijk onderdanige hymnes op Stalin zong.

Professor Hampel merkt op dat er in de Sowjet Unie nog een tweede eeuwenoude

autocefale kerk is, namelijk de Georgisch-orthodoxe kerk in de Kaukasus. Naar de inhoud van het geloof is zij identiek aan de Russisch-orthodoxe kerk, maar zij heeft een volledig zelfstandige structuur. Zij heeft een eigen patriarch, die kerkrechtelijk volledig onafhankelijk is.

Oekraïne

Maar ook binnen het bereik van de Russisch-orthodoxe kerk is onder de Wit-Russen en de Oekraïners de afgelopen jaren een verandering vast te stellen, die samenloopt met het nationale ontwaken van deze volken. Professor Hampel: 'In het jaar 988 zijn de Oost-Slaven overgegaan tot het christendom. Men kan de vergelijking maken met de vroegere Germanen, waar in de loop der eeuwen verschillende volken uit zijn gegroeid. Zo is dat ook bij de Oost-Slaven gebeurd, waar zich Russen, Oekraïners en Wit-Russen uit hebben gevormd. De Russen beschouwen zichzelf echter als het volk met de oudste rechten. De Oekraïners en de Wit-Russen hadden daardoor geen eigen kerkelijke hiërarchie en konden niet hun eigen autocefale Oekraïense en Wit-Russische kerken ontwikkelen. De hiërarchie die haar zetel in Moskou en later in Petersburg had, legde haar organisatie op aan alle drie de volken. Men moet dus voorzichtig zijn. Men kan niet alleen van een duizendjarig Russisch christendom spreken: daarmee zou aan de Oekraïners en de Wit-Russen onrecht worden gedaan.

Tot twee jaar geleden heette de kerk in de Oekraïne kortweg Russisch-orthodoxe kerk. Zij bleef in vergelijking met de structuren van de staat het Oekraïense volk nog wat schuldig. In de staat is er immers, in ieder geval in naam, een Oekraïense Socialistische Sowjetrepubliek, met de daar bij horende ministeries en instellingen. Er was ook een Oekraïense Communistische Partij. Maar ook op kerkelijk gebied was er niets eigens. Dat werd door nationaal-bewuste Oekraïeners altijd als een onrecht ervaren. Sinds ruim een jaar geleden is

daaraan door de Moskouse patriarch tegemoetgekomen. De door hem geregeerde orthodoxe kerk heet in de Oekraïne voortaan Oekraïense orthodoxe kerk. Het is een naamsverandering, die onder druk van het ontwaakte nationale bewustzijn ingevoerd is. Dat kon evenwel niet verhinderen dat intussen de orthodoxe kerk het afgelopen jaar nog verder gespleten is. Namelijk in de heropgerichte Oekraïense katholieke kerk, die ook Geünieerde kerk genoemd wordt (geünieerd met Rome), en ten derde in de Oekraïense autocefale orthodoxe kerk. Die onder de leuze "*Ohne Moskou, ohne Rom, bauen wir die Ukrainische Dom*" noch van Moskou noch van Rome wil afhangen.'

Hampel: 'Ik heb met de oprichter van deze autocefale kerk gesproken. Hij komt uit een Oekraïense katholieke familie, maar hij zegt dat hij er geen vertrouwen in heeft dat Rome op lange termijn de eigen tradities van het Oostelijke christendom zonder inperkingen zal dulden. Hij wijst vooral op de gehuwde priesters. Voor de oorlog zou er al een zekere druk vanuit Rome zijn uitgeoefend, die afschaffing beoogde van de mogelijkheid van getrouwde priesters. En nu al na een jaar vrijheid zou opnieuw gesproken worden van een aanwijzing uit Rome, dat het ideaal van het celibaat niet op de achtergrond moet raken. De Oekraïense autocefale kerk zegt echter wel dat zij de band met Rome niet volledig zou willen loslaten, wanneer zij zeker zou kunnen zijn dat Rome haar zelfstandigheid zou respecteren. Dan zou zij er volledig mee akkoord zijn dat de Paus enige leidinggevende en representatieve functies over haar zou uitoefenen.'

In het sterk naar voren gekomen streven naar bevrijding van het Sowjet-juk in de afzonderlijke Unierepublieken van de USSR neemt de Oekraïne een vooraanstaande rol in. De Oekraïne is voor de economie van de Sowjet Unie van levensbelang. De wil tot afscheiding van de USSR is er in de deelrepubliek echter niet minder sterk om. Ontwikkelingen op kerkelijk gebied lopen

hieraan parallel. Professor Hampel verdeelt de Oekraïne in kerkelijk opzicht in tweeën: in West-Oekraïne, het gebied dat vroeger bij de Oostenrijkse monarchie gehoord had, en in Oost-Oekraïne. Van het Westelijke deel, waar Lviv de hoofdstad is, zijn schattingen te maken over de aanhang van de verschillende kerken. De Oekraïense katholieke kerk heeft 60 tot 70% van de gelovigen van de Russisch-orthodoxe kerk overgenomen. De autocefale Oekraïense kerk heeft er 20 tot 30% van hen. Van de Russisch-orthodoxe kerk is blijkbaar maar 10 tot 15% van de aanhang overgebleven. Maar dat geldt alleen voor West-Oekraïne. Voor de gehele Oekraïne zijn nog geen procentuele schattingen te maken. Hoe sterk de autocefale Oekraïense kerk in de Oost-Oekraïne is, is daarom moeilijk vast te stellen. De Oekraïense katholieke kerk is in het Oostelijke deel maar met enkele parochies aanwezig, bisschopszetels zijn er alleen in West. In ieder geval is binnen een jaar het kerkelijk beeld van West-Oekraïne totaal veranderd. Twee jaar geleden waren er alleen nog maar de Russisch-orthodoxe kerk en de ongeveer 100 parochies van de rooms-katholieke Latijnse rite. Professor Hampel vertelt hoe de Oekraïense autoriteiten een voorkeur hebben voor de met het nationale bewustzijn verbonden ontwikkelingen in de kerk. Hampel: 'De autocefale Oekraïense kerk heeft zich meteen een patriarch gekozen, patriarch Mstislaw Skribnik, die jaren in Philadelphia in de Verenigde Staten heeft gewoond. Hij is vorig jaar op 20 oktober teruggekomen. Hij is door de Oekraïense autoriteiten in de hoofdstad Kyjiv met grote égarde ontvangen. De patriarch van Moskou echter, die enige weken later naar Kyjiv kwam, kreeg bij lange na niet zo'n ontvangst en coöperatie van de lokale autoriteiten. De autocefale kerk zal echter wel aanzienlijke moeilijkheden ondervinden om in de familie van orthodoxe kerken als legitiem opgenomen te worden. Er is het voorbeeld van de Macedonisch-orthodoxe kerk, die zich dertig jaar geleden van de

Servisch-orthodoxe kerk heeft afgescheiden. Dat voorbeeld toont dat de orthodoxe zeer terughoudend is tegenover zulke afscheidingen, wanneer die tegen de wil van de moederkerk plaatsvinden. De Macedonisch-orthodoxe kerk wordt door de familie van orthodoxe kerken nog niet geaccepteerd. Het hoofd van deze kerk noemt zich nog niet patriarch, maar aartsbisschop. Van de Serven heeft hij weinig te verwachten, omdat zijn kerk zich van hen heeft afgescheiden. Maar ook de Roemenen of de Grieken laten het afweten. Hij probeert daarom tenminste goede betrekkingen op te bouwen met het Vaticaan.'

Godsdienstvrijheid

De ruimte die de kerken in de Sowjet Unie nu krijgen om zich naar eigen inzicht te organiseren is een van de vruchten van het beleid van Gorbatsjow. Professor Hampel kan niet anders dan erkennen dat de kerken en vooral de Russisch-orthodoxe kerk met haar zetel in Moskou er met *glasnost* en *perestrojka* aanzienlijk op vooruit zijn gegaan. Er zijn vele en met name zeer gevoelige beperkingen voor het kerkelijk leven weggefallen. De afzonderlijke orthodoxe diocesen kunnen zich weer naar eigen kracht ontplooiën en nieuwe instellingen oprichten, zoals kloosters. Er zijn tal van nieuwe publikaties verschenen, die intussen ook het volk bereiken. Het al bestaande tijdschrift van het patriarchaat van Moskou was meer een ambtelijk blad, waarin benoemingen, sterfgevallen uit de hiërarchie en redes van de patriarch stonden afgedrukt. Maar verder hadden ze voor de geloofsuitbreiding geen betekenis. Dat is intussen veranderd. Die kerk kan nu naar eigen inzicht en vermogen met eigen uitgaven aan de openbare discussie deelnemen. Dat is nog zeer onontwikkeld, maar principieel is de mogelijkheid geschapen. Die nieuwe mogelijkheden zijn er ook voor de oprichting van priesterseminaries, die bitter noodzakelijk zijn wanneer we bedenken, dat er aan het begin van de *glasnost* nog maar drie priesterseminaries

over waren, in Leningrad, Zagorsk en Odessa. Dus kerkelijke centra als Kiew en Minsk of het hele Aziatische gedeelte van de Sowjet Unie zaten opleidingsmogelijkheden voor de geestelijkheid. Op dit gebied is dus een grote vooruitgang vast te stellen.

Er is intussen ook een nieuwe patriarch gekozen. Dat komt ook ten goede aan de initiatieven uit de kerk. Patriarch Alexej was metropoliet in Leningrad en is afkomstig uit Estland. De politieke en maatschappelijke positie van de Russisch-orthodoxe kerk is echter niet eenvoudig. Met de vrijheid komen ook verschillende stromingen naar boven in de kerk. Daar zijn ten eerste de geestelijken die ook onder de vroegere omstandigheden de voorhanden kerkelijke ambtsdragers vormden. Daartegenover staan vervolgens dissidenten die voor een afrekening met het verleden op kerkelijk gebied zijn. Zij zeggen dat de kerk niet eenvoudig van de lofzangen op Stalin tot een normaal leven kan overgaan zonder schuldbekentenis, of zonder tenminste de balans te hebben opgemaakt van hoe men zich heeft gedragen en hoe men zich had moeten gedragen en hoe het moet verdergaan. Er is dus een behoorlijke spanning tussen de oude officiële ambtsdragers en de uit de kring van dissidenten stammende gelovigen, onder wie ook priesters, waar te nemen. De Russisch-orthodoxe kerk speelt ook een – zoals we hebben gezien traditionele – rol bij de opleving van het Russisch nationalisme. De extreem-nationalistische beweging Pamjat heeft bijvoorbeeld ook aanhangers in de Russisch-orthodoxe kerk, hetgeen ook een herleving van het anti-semitisme de kerk inbracht. Belangrijke kringen in de kerk steunen ook het Russisch-imperiale streven van Gorbatsjow om het Rijk bijeen te houden. Zo was patriarch Alexej een van de ondertekenaars van een open brief waarin steun werd betuigd aan de Sowjet-president in zijn beleid ten aanzien van de Baltische landen.

Onafhankelijkheid

Het gewelddadige optreden tegen het streven naar onafhankelijkheid van de Baltische republieken laat zien hoe de verworvenheden van *glasnost* en *perestrojka* onder druk zijn komen te staan. De vrijheid van de kerk lijkt er vooralsnog niet door te zijn aangetast. Professor Hampel waarschuwt nogmaals niet te denken dat de nieuwe vrijheden in de Sowjet Unie zijn voortgekomen uit een principieel democratische gezindheid van Gorbatsjow. Hampel: 'Vaclav Havel heeft mij verteld dat de ideeën van *glasnost* en *perestrojka* zijn ontstaan tijdens een wandeling die Gorbatsjow en Sjewardnadze, tot voor kort minister van Buitenlandse Zaken van de Sowjet Unie, hebben gemaakt aan het strand van de Zwarte Zee. De ideeën kwamen voort uit de overtuiging dat vrije uitingsmogelijkheden noodzakelijk waren om het verstarde economische en bureaucratische systeem van de Sowjet Unie te doorbreken. Vooral Edouard Sjewardnadze moet daarvan de grote inspirator en stimulator zijn geweest. Het feit dat hij december verleden jaar heeft gemeend te moeten aftreden is wat betreft een teken aan de wand. Dat is het duidelijkste bewijs dat er stappen terug worden gedaan. 'Het grootste ideaal van Gorbatsjow is vooral het aan de macht blijven van Gorbatsjow zelf. Daarin heeft hij zich in het verleden een meester getoond. In de eerste vijf jaren van zijn leiderschap heeft hij zich de steun kunnen verzekeren van een rechterpilaar van leger, KGB, orthodoxe communisten en Russische nationalist, en van de linkerzijl van democraten, voorstanders van grotere vrijheid voor de deelrepublieken, voorstanders van een vrije markteconomie. De laatste tijd zien we echter dat de vooruitstrevende democraten zich niet meer in hem erkennen, dat hun kritiek op hem is toegenomen. Voor Gorbatsjow is alleen de steun van de rechterzijl, en dan met name het leger, de KGB en de communisten overgebleven. Dat is aan zijn beleid nu dan ook te merken. Ik

heb van mevrouw Prunskiene gehoord dat zij in het weekend waarop het Rode Leger ingreep in Litouwen Gorbatsjow om uitleg heeft gevraagd van het militaire optreden. Het antwoord van de Sowjet-president was toen: Dat moet u aan de minister van Defensie vragen! Met andere woorden: Gorbatsjow heeft het leger niet meer onder zijn controle.'

Gorbatsjow heeft het leger niet meer onder zijn controle

Professor Hampel staat dan ook zonder meer achter het streven van de Baltische republieken naar onafhankelijkheid. 'Men moet het nationalisme als agressieve factor niet verwarren met de strijd van een volk om te overleven. Het streven om het Sowjet-, lees: Russische, imperium bijeen te houden werkt uit als onderdrukkend nationalisme. De kleine Baltische republieken voeren niets meer of minder dan een strijd op leven en dood voor het voortbestaan van hun taal, hun cultuur. Het schrijvendst is Letland er aan toe. Toen het nog zelfstandig was, voor de Tweede Wereldoorlog, waren de Letten in hun land nog in de overgrote meerderheid. Nu maken zij nog krap de helft van het totaal aantal burgers in hun eigen land uit. Duizenden Letten zijn omgekomen, gedeporteerd of gevlucht naar het Westen als gevolg van de aansluiting bij de Sowjet Unie. De laatste heeft vervolgens een bewust beleid van Russificatie gevoerd, door onderdrukking van de Letse taal en cultuur en door groot-

scheepse immigratie van Russische arbeiders. De Letten zijn bang dat hun eigenheid als volk na nog eens vijftig jaar Sowjet-bezetting alleen nog maar in de geschiedenisboekjes zal staan.

'En of er nu een nieuwe periode van onderdrukking komt of niet, Estland, Letland en Litouwen zijn vast besloten vast te houden aan het doel van onafhankelijkheid. Het referendum dat de Litouwse regering half februari heeft gehouden toonde aan dat 90% van de bevolking voor onafhankelijkheid was. Ook de Letten en de Esten hebben moed geput uit deze uitslag. Zij zijn gesterkt in hun streven.'

Het staat voor professor Hampel dan ook als een paal boven water dat de Baltische republieken er baat bij hebben als het Westen de onafhankelijkheid van bijvoorbeeld Litouwen zou erkennen. Zoals IJsland inmiddels al gedaan heeft. Hampel vertelt dat hij een beraad heeft bijgewoond tussen Kasimiera Prunskiene en Vaclav Havel over de vraag of Tsjecho-Slowakije Litouwen zou moeten erkennen. Havel is bereid dat te doen, als dat samen met in ieder geval Polen en Hongarije gebeurt. De recent verkregen vrijheid van Tsjecho-Slowakije is nog iets te teer om als enige op te treden. Maar Hampel vindt wel dat het zeer belangrijk zou zijn als een Westers land als Nederland de onafhankelijkheid van Litouwen zou erkennen. Hampel: 'De erkenning van de onafhankelijkheid en het uitwisselen van ambassadeurs is meer dan pure symboliek. Iedere stap die het buitenland zet om het onafhankelijkheidsproces van de Baltische landen te steunen maakt hard ingrijpen van het Kremlin moeilijker. Onder Breznjew waren de dissidenten ook gebaat bij openlijke steun van het Westen. Bovendien: Militair ingrijpen in en isoleren van die landen wordt bemoeilijkt

1. Op drie maart jongstleden organiseerden ook de regeringen van Estland en Letland referenda over de wenselijkheid van onafhankelijkheid. In Estland stemde 78% van de kiezers voor afscheiding van de Sowjet Unie, in Letland 77%. (Red.)

als daar Westerse diplomatieke vertegenwoordigers zitten.

'Wat opvalt is dat Duitsland in deze hele discussie zo stil is. Die houding is te begrijpen, omdat de Bondsrepubliek wil wachten tot de Opperste Sowjet het zogenaamde Twee-plus-vier verdrag heeft bekrachtigd. Dat is immers de bevestiging van de Duitse eenheid. Maar zodra dat achter de rug is mag van Duitsland een actieve steun verwacht worden aan de bevrijding van de Baltische landen. Duitsland heeft immers een belangrijke tweede verantwoordelijkheid als een van de vroegere partijen bij het Hitler-Stalin Pact, dat de inlijving van de Baltische landen door de Sowjet Unie mogelijk maakte.'

Medeverantwoordelijk

Nu ziet het er niet naar uit dat het Westen, of Nederland zelf, stappen zal zetten, zoals door professor Hampel geadviseerd. Integendeel; Van den Broek, Poos en De Michelis, ministers van Buitenlandse Za-

ken van respectievelijk Nederland, Luxemburg en Italië, hebben het in hun hoedanigheid als EG-*troika* bestaan om 'veel begrip voor de ingewikkelde en moeilijke situatie' van Gorbatsjow uit te spreken.² Zij waren half februari in Moskou in het kader van de verwickelingen rondom de Arabische Golf. De reactie van Hampel hierop is fel: 'De EG-ministers moeten zich realiseren dat het tonen van begrip Gorbatsjow legitimiteit verleent om door te gaan met de militaire optie. Hij voelt zich daarin nu door het Westen gesteund. Ieder die vanuit zo'n positie begrip uit voor de situatie van Gorbatsjow is mede verantwoordelijk voor de gewelddaden die in dat kader kunnen volgen.'

Drs. Th.B.F.M. Brinkel

2. Zie: De Volkskrant, 18 februari 1991.

Prof. Hampel in gesprek met dr. R.J. Hahn en de redactiesecretaris.
(foto: Hans Hordijk)